

MA’NAVIY TARBIYA TUSHUNCHASINING FALSAFIY MAZMUNI VA GNOSEOLOGIK-INNOVATSION MOHIYATI

RAXMONOV SHOHZOD HUSAN O‘G‘LI

*Respublika Ma’naviyat va ma’rifat Markazi huzuridagi Ijtimoiy-ma’naviy tadqiqotlar
instituti mustaqil tadqiqotchisi*

Annotatsiya. Mazkur maqolada ma’naviy tarbiya tushunchasining falsafiy mazmuni hamda uning gnoseologik-innovatsion mohiyati tahlil qilinadi. Unda ma’naviy tarbiyaning shaxs kamolotidagi o‘rni, qadriyatlar tizimi bilan uzviy bog‘liqligi va jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati falsafiy yondashuv asosida ochib beriladi. Shuningdek, bilish nazariyasi (gnoseologiya) nuqtayi nazaridan ma’naviy tarbiya jarayonining mazmuni, uning innovatsion tafakkur shakllanishiga ta’siri hamda zamonaviy ta’lim tizimidagi o‘rni ilmiy jihatdan asoslanadi. Maqolada ma’naviy tarbiyaning an’anaviy va zamonaviy talqinlari qiyosiy tahlil qilinib, uni takomillashtirishning konseptual yo‘nalishlari belgilab beriladi.

Kalit so‘zlar: ma’naviy tarbiya, falsafiy mazmun, gnoseologiya, innovatsion yondashuv, shaxs kamoloti, qadriyatlar tizimi, bilish jarayoni, ta’lim-tarbiya, ijtimoiy taraqqiyot, ma’naviy ong.

“Ma’naviy tarbiya” tushunchasi inson mavjudligining mohiyatini, uning bilish va o‘zlikni anglash jarayonini ifodalovchi eng murakkab falsafiy kategoriyalardan biridir. U insonni ijtimoiy mavjudot sifatida emas, balki “ma’naviy mavjudot” sifatida tushuntiradi. Shu sababli, “ma’naviy tarbiya” falsafiy nuqtai nazardan insonning o‘z “men”ini anglash, qadriyatlar tizimi orqali dunyoni bilish va ruhiy kamolot sari yo‘nalish jarayonidir. R.Y.Kurbaniyozovanning fikricha, “qadriyat inson hayotining ichki harakatlantiruvchi kuchi bo‘lib, u shaxsning o‘z-o‘zini anglash, o‘zining jamiyatdagi o‘rnini topishida va ma’naviy barkamollikka intilishida markaziy o‘rin tutadi”¹. Ushbu qarash ma’naviy tarbiyaning gnoseologik mohiyatini yoritadi, inson bilish orqali o‘zligini kashf etadi, bilish natijasi esa, axloqiy qadriyat sifatida qayta ongda shakllanadi. Biroq, muallif keksalik davrida qadriyatlarning psixologik o‘zgarishiga urg‘u beradi. Bizningcha, bu yondashuvni kengaytirish, uni falsafiy kontekstda, ya’ni ontologik jihatdan tahlil etish zarur. Chunki, qadriyatlar inson borlig‘ining mohiyatiga daxldor bo‘lib, ularning o‘zgarishi insonning borliqqa nisbatan yangi ma’naviy munosabatini bildiradi.

¹ Kurbaniyozova R.Y. Keksalik davrida qadriyatlar namoyon bo‘lishining psixologik xususiyatlari. Urganch: UrDU, 2025. – 123 b. (13–14-betlar).

Bizningcha, bu masalani inson falsafasi va ekzistensial gnoseologiya nuqtai nazaridan tahlil etish lozim. Chunki, inson jamiyat bilan o'zaro aloqadorlikda emas, balki "borliqdagi mavjudot" sifatida o'z ma'nosini anglaydi. Sh.Qurbonov o'zining "Oziqlanish madaniyati" asarida "insonning ma'naviy dunyosi uning tanasi kabi doimiy parvarishga muhtoj, agar u ruhini ma'naviy oziqdan mahrum etsa, axloqiy tanazzul boshlanadi"² deb yozadi. Bu fikr gnoseologik nuqtai nazardan juda muhim, chunki bilish va ma'naviy tarbiya inson ruhining oziqlanish jarayonidir. Bilish - bu ma'lumot yig'ish emas, balki o'zlikni idrok etish va ma'naviy o'sishdir. Shu jihatdan, ma'naviy tarbiya inson tafakkurini "ruhiy energiya" bilan to'ldiruvchi jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Biroq, Sh.Qurbonovning yondashuvi didaktik yo'nalishda cheklanadi, ya'ni u ma'naviy o'sishni ta'limiy jarayon sifatida talqin qiladi. Bizningcha, ma'naviy oziqlanish - bu mavjudlikni bilishning ichki falsafiy jarayoni bo'lib, u insonni borliq bilan uyg'unlashtiradi.

Ma'naviy tarbiya tushunchasi o'zining gnoseologik - innovatsion mohiyatida nafaqat bilish jarayonining yuqori shakli, balki uni ongli tarzda boshqarishga yo'naltirilgan ijtimoiy ong, axloqiy qadriyatlar va zamonaviy tafakkur madaniyatining integratsiyalashgan shaklidir. Mazkur yondashuvda, ma'naviy tarbiya faqat individning axloqiy barkamolligini shakllantirish emas, balki u orqali jamiyatning ijtimoiy strukturasini barqarorlashtirish, tarixiy xotirani mustahkamlash va madaniy merosni zamonaviy ong bilan uyg'unlashtirish kabi funksiyalarni ham bajaradi. Falsafiy nuqtai nazardan, ma'naviy tarbiyaning mohiyatini to'g'ri tushunish uchun avvalo uning bilim, haqiqat va qadriyat bilan uzviy bog'liqligini e'tirof etish zarur. Ma'naviy bilim – bu hayotni faqat faktlar bilan emas, balki qadriyatlar, ma'no va maqsadlar nuqtai nazaridan idrok qilishdir. Shu ma'noda, ma'naviy tarbiya "ontologik bilishdan aksiologik tushunishga o'tishning faol vositasidir"³. Gnoseologik innovatsiyalar, xususan, axborot texnologiyalari asosidagi media-ma'naviyat, raqamli identitet va virtual axloq normalari bugungi ma'naviy tarbiyaning yangi shakllarini belgilab bermoqda. Bu o'z navbatida, ma'naviyatni faqat statik axloqiy tizim emas, balki dinamik, o'zgaruvchan va gibril madaniy shakl sifatida anglashni taqozo etadi.

Innovatsion yondashuvda esa, ma'naviy tarbiya ta'lim tizimida zamonaviy texnologiyalar, interaktiv metodlar, axborot-kommunikatsion platformalar orqali shakllantiriladi. Bu yondashuvda tarbiya sub'ekti va obekti o'rtasidagi beryoqlama emas, balki refleksiv-muloqotga asoslangan ikkiyoqlama ijtimoiy kommunikatsiya yuzaga keladi. A.Nosirov quyidagi fikri bilan asoslaydi: "Ma'naviy tarbiya raqamli axborot muhitida faqat

² Qurbonov Sh.Q. Oziqlanish madaniyati. Toshkent: Ma'naviyat, 2005. – 209 b. (47-bet).

³ Мамажонов Б.Ф. Жамиятнинг маънавий жараёнлари: назарий-методологик таҳлил. – Тошкент: Фан, 2014. – 208 б. (63-бет).

bilim emas, balki o‘z-o‘zini anglash, tanqidiy tafakkur va ijtimoiy mas’uliyat ko‘nikmalarini shakllantiruvchi innovatsion vositaga aylanmoqda”⁴.

Ma’naviy tarbiyaning ijtimoiy falsafiy mohiyatini tahlil qilarkanmiz, u milliy ongni mustahkamlovchi, shaxsni ijtimoiy identitetga bog‘lovchi va madaniy kodlarni avlodlararo uzatuvchi murakkab ijtimoiy mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Bu mexanizm qadriyatlar, urf-odatlar, ramzlar, til, din va tarixiy ong faol ishtirok etadi. Shu nuqtai nazardan, N.Jo‘raev haqli ravishda “Ma’naviy tarbiya xalqning tarixiy tafakkuri, ijtimoiy ong va axloqiy mezonlari o‘rtasidagi uyg‘unlikni ifodalaydi” deb yozadi⁵.

Ma’naviy tarbiya tushunchasi ong faoliyatining reflektiv shakli bo‘lib, shaxsni nafaqat ijtimoiy normalarga moslashtiradi, balki uni jamiyatning faol sub’ekti sifatida kamol toptirishga yo‘naltiradi. Gnoseologik yondashuvda ma’naviy tarbiya bilimning estetik va aksiologik shakllari bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, bu jarayonda haqiqat faqat empirik tekshirish natijasi emas, balki ma’naviy-intellektual intilish, tafakkur madaniyati va ongli qadriyat tanlovining natijasi sifatida namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan, O.Yoqubov “Bilimni o‘zlashtirish emas, balki uni ma’naviy mezonlar asosida anglash – haqiqiy ma’naviy tarbiyaning negizidir” deya ta’kidlaydi⁶.

Ma’naviy tarbiya innovatsion kontekstda esa ijtimoiy ongning raqamli transformatsiyasi, media muhitdagi axborot oqimlari va virtual etikaga moslasha olish salohiyatini shakllantiruvchi strategik yo‘nalishga aylanmoqda. Bugungi raqamli jamiyatda shaxs faqat klassik me’yoriy axloq asosida emas, balki zamonaviy kommunikatsion, texnologik va gibril qadriyatlar tizimi orqali o‘zini anglashga majbur bo‘lmoqda. Shu nuqtada A.Qayumovning quyidagi fikri e’tiborga molik: “Texnologik taraqqiyot shaxsning ma’naviy holatini mustahkamlashi yoki yemirishi uning tafakkur doirasi, tanqidiy fikrlash qobiliyati va qadriy yondashuvlariga bog‘liq”⁷.

Ma’naviy tarbiyaning falsafiy mazmuni avvalo, inson tabiatini chuqur anglash, uning jamiyat bilan o‘zaro ta’sirini mantiqiy tushuntirish va shaxsda axloqiy - gnoseologik kompasni shakllantirish g‘oyasiga tayanadi. Shu jihatdan, ma’naviy tarbiya ijtimoiy mavjudlikning oliy darajasi – ongli faoliyatning yo‘naluvchisi bo‘lib, unda individual o‘zlikning jamiyat qadriyatlari bilan uyg‘unlashuvi asosiy mezon sifatida qaraladi.

Bunda ijtimoiy ong tarkibida ma’naviy ongning mutlaq maqomi mavjud bo‘lib, u jamiyatning tarixiy holati, g‘oyaviy muhit, milliy madaniyat va ijtimoiy institutlar bilan bog‘liq holda takomillashib boradi. A.Xaydarovning fikricha, “Ma’naviy tarbiya – bu

⁴ Носиров А. Маънавият асослари: назарий ва амалий жиҳатлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 2019. – 144 б. (85-бет).

⁵ Жўраев Н. Миллий маънавият ва тараққиёт. – Тошкент: Шарқ, 2020. – 180 б. (57-бет).

⁶ Yoqubov O. Ma’naviy qadriyatlar va jamiyat taraqqiyoti. – Toshkent: Ma’naviyat, 2015. – 144 b. (73-бет).

⁷ Qayumov A. Tafakkur erkinligi va ma’naviy yuksalish. – Toshkent: Sharq, 2016. – 176 b. (41-бет).

ijtimoiy ongning qismidir, lekin u tafakkurga, g'oyaga, estetik tuyg'uga va axloqiy mas'uliyatga aylanmaguncha chinakam tarbiya natijasi bo'lmaydi"⁸.

Ma'naviy tarbiyaning gnoseologik mohiyati uni nafaqat bilish, balki bilishni anglash va baholash uslubi sifatida ko'rsatadi. Bunda shaxs faqat bilimni o'zlashtirmaydi, balki uni o'z axloqiy qarashlari, estetik ideallari va hayotiy tajribasi bilan muvofiqlashtirib qayta quradi. M.Rasulov bu jarayonni quyidagicha tushuntiradi: "Gnoseologik yondashuvda ma'naviy tarbiya bilish obektining axloqiy - estetik mezonlar orqali baholanishidir. Bu, o'z navbatida, bilimning ichki madaniy tafsirini shakllantiradi"⁹.

Innovatsion kontekstda esa ma'naviy tarbiya yangi texnologiyalar, multimediami vositalar, raqamli platformalar orqali shaxsda kompleks tafakkur va o'z - o'zini anglash mexanizmlarini shakllantirishda xizmat qilmoqda. Xususan, virtual axborot muhitida shakllanayotgan yangi avlodning ijtimoiy - madaniy koordinatalarini barqarorlashtirish uchun, ularning ma'naviy immunitetini kuchaytirish dolzarb vazifaga aylangan. M.Xolmirzaev bu jarayonga yondashib, shunday deydi: "Raqamli axborot muhitida shakllanuvchi inson – bu nafaqat iste'molchi, balki axborotiy qadriyatlarning konstruktoridir. Shu bois, zamonaviy ma'naviy tarbiya uni o'ziga xos axloqiy dizayner sifatida tarbiyalashga yo'naltirilmoqda"¹⁰.

Shuningdek, ma'naviy tarbiya doirasida gnoseologik kompetensiyalarni shakllantirish – bu shaxsni abstrakt mantiqiy fikrlashdan tashqari, u orqali ijtimoiy mas'uliyat, empatiya, ijtimoiy ongni konstruktiv tarzda faoliyatga safarbar qilish imkoniyatini ham ochib beradi. Bu esa, insonni nafaqat jamiyatning bir bo'lagi, balki uning faol ishtirokchisi sifatida maydonga chiqaradi. Shu ma'noda, R.Abduqodirovning quyidagi fikri e'tiborga loyiq: "Ma'naviy tarbiya – bu jamiyat tomonidan o'zini o'zi ongli tarzda aks ettirish jarayonidir. Bu jarayon orqali ijtimoiy ong shaxs ongi bilan uyg'unlashadi"¹¹.

Ma'naviy tarbiya tushunchasi zamonaviy ijtimoiy – falsafiy tafakkurda shunchaki axloqiy didaktika yoki an'anaviy qadriyatlar tizimi emas, balki jamiyatning gnoseologik holati va ontologik dinamikasini belgilovchi o'ziga xos ijtimoiy mexanizm sifatida talqin etilmoqda. Ma'naviy tarbiya, aslida, insoniyat tomonidan qadriyatlar asosida yaratilgan ijtimoiy ma'nolarni idrok qilish va ularni ongli tarzda o'zlashtirish mexanizmidir. Shu jihatdan, u tafakkur faoliyatining eng murakkab va refleksiv shakli hisoblanadi.

Gnoseologik nuqtai nazardan, ma'naviy tarbiya shaxsning bilish faoliyati doirasida nafaqat faktlar va hodisalarni, balki ularning mohiyatini, tarixiy ildizlarini, aksiologik

⁸ Xaydarov A. Ong va jamiyat: gnoseologik izlanishlar. – Toshkent: Fan, 2017. – 184 b. (119-bet).

⁹ Rasulov M. Bilim falsafasi va ma'naviyat asoslari. – Toshkent: Ilm Ziyo, 2018. – 192 b. (88-bet).

¹⁰ Xolmirzaev M. Raqamli muhit va ma'naviy iqlim. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020. – 168 b. (104-bet).

¹¹ Abduqodirov R. Ijtimoiy ong va shaxs taraqqiyoti. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2019. – 144 b. (57-bet).

kontekstini tushunishga qaratilgan. Shaxs ma'naviy tarbiya orqali "bilimni o'zlash tirish" emas, balki "bilim ustidan tafakkur yuritish" ko'nikmasini shakllantiradi. S.Mirzaev bu borada shunday deydi: "Ma'naviy tarbiya – bu ontologik bilishni aksiologik tafsirga aylantiruvchi madaniy ko'prikdir. U orqali inson bilimga emas, bilim orqali o'zligiga ega bo'ladi"¹². Demak, bu jarayonda, ma'naviy tarbiya nafaqat o'rgatuvchi, balki bilishning shakllantiruvchi agenti sifatida maydonga chiqadi.

Ma'naviy tarbiya shu bilan birga, ijtimoiy voqelikning ideologik strukturasi sifatida ham namoyon bo'ladi. Bu strukturaviy darajada u ijtimoiy institutlar, madaniy normalar, siyosiy g'oyalar va jamoaviy ong orqali amalga oshadi. D.Qodirov bu jihatni quyidagicha tavsiflaydi: "Ma'naviy tarbiya ijtimoiy strukturani mustahkamlovchi g'oyaviy kodlar yig'indisidir. U ijtimoiy muvozanatni saqlash, fuqarolik irodasini shakllantirish va tarixiy ongni faollashtirish vositasi sifatida xizmat qiladi"¹³.

Shunday qilib, ma'naviy tarbiya – bu insonning ma'naviy refleksiyasi, ijtimoiy xotira va tarixiy tafakkur asosida ongni yangilovchi gnoseologik jarayon bo'lib, u nafaqat o'rgatadi, balki o'zgartiradi, shaxsni axborotga tobe emas, balki axborot ustidan hukmron sub'ektga aylantiradi. Bu esa, uni zamonaviy jamiyatning murakkabliklariga nisbatan nafaqat bardoshli, balki faol mas'uliyatli ishtirokchiga aylantiradi. Falsafa kontekstida olib qaralganda, bu jarayon – tafakkurning erkinligi, axloqning ongli tanlovi va ijtimoiy muvozanatning falsafiy kafolatidir.

Ma'naviy tarbiya tushunchasi shaxsning jamiyatga moslashuvchan va faol sub'ekt sifatida kamol topish jarayoni bilan bevosita bog'liqdir. Mazkur tushuncha o'zining falsafiy mazmunida nafaqat shaxsiy axloqiy madaniyatni, balki ijtimoiy hayotning g'oyaviy - estetik va gnoseologik strukturalarini o'zlashtirish jarayoni sifatida talqin etiladi. Shu nuqtai nazardan, ma'naviy tarbiya axloqiy tashviqot emas, balki jamiyatning intellektual – madaniy qatlamlarini shakllantiruvchi ijtimoiy – falsafiy mexanizm hisoblanadi.

Gnoseologik jihatdan ma'naviy tarbiya bilish va ong o'rtasidagi murakkab vositachilik mexanizmidir. Bu bilish oddiy axborotni qabul qilish emas, balki uni shaxsiy tajriba, tarixiy ong va aksiologik mezonlar orqali anglash jarayonidir. Z.Bobonazarovanning ta'kidlashicha, "Ma'naviy bilish – bu haqiqatni aks ettirish emas, balki uni qadriyatlar kontekstida qayta anglashdir. Shu bois, ma'naviy tarbiya tafakkurning ijtimoiy ong bilan birikishiga xizmat qiladi"¹⁴. Demak, bu jarayon doirasida inson o'zining jamiyatdagi mavqeyini nafaqat sotsiologik, balki gnoseologik nuqtai nazardan ham idrok etadi.

¹² Mirzaev S. Bilish va qadriyatlar uyg'unligi. – Toshkent: Barkamol, 2021. – 144 b. (109-bet).

¹³ Qodirov D. G'oya, qadriyat va ijtimoiy ong. – Toshkent: Innovatsiya, 2020. – 176 b. (143-bet).

¹⁴ Bobonazarova Z. Ma'naviylik va tanqidiy tafakkur. – Toshkent: Sharq, 2019. – 160 b. (71-bet).

Shuningdek, ma'naviy tarbiya ijtimoiy ongning aks ettiruvchi emas, balki konstruktiv shakllantiruvchi vositasi sifatida qaralmoqda. Ya'ni, u mavjud axloqiy, estetik va g'oyaviy qadriyatlarni shunchaki singdirish emas, balki ularni tanqidiy qayta baholash, ijtimoiy ongda yangilash va shaxsiy ong bilan uyg'unlashtirish jarayonidir. Buni M.Shermuhamedov quyidagicha izohlaydi: "Ma'naviy tarbiya bu – shaxsda mavjud ijtimoiy ong strukturalarining ichki mohiyatini anglash, ularni yangi tarixiy – kul'turologik kontekstda qayta shakllantirish vositasidir"¹⁵.

Ma'naviy tarbiya tushunchasi ijtimoiy falsafa kontekstida insoniyatning tarixiy taraqqiyoti davomida shakllangan madaniy, axloqiy va tafakkuriy kodlar asosida ongli jamiyat qurilishiga xizmat qiluvchi gnoseologik va aksiologik jarayon sifatida qaraladi.

Ma'naviy tarbiya tushunchasi shaxsda faqat axloqiy me'yorlarni shakllantirish bilanгина cheklanmasdan, balki uni bilish, idrok etish, qadrlash, tanlash va ongli ravishda jamiyatda amalga oshirish jarayonlariga yo'naltiradi. Shu jihatdan, ma'naviy tarbiya ijtimoiy ongning o'zagini tashkil etuvchi tafakkur madaniyati, tarixiy xotira va qadriyatlar tizimining sintezidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mamajonov B.F. Jamiyatning ma'naviy jarayonlari: nazariy-metodologik tahlil. – Toshkent: Fan, 2014.
2. Nosirov A. Ma'naviyat asoslari: nazariy va amaliy jihatlar. – Toshkent: O'qituvchi, 2019.
3. Jo'rayev N. Milliy ma'naviyat va taraqqiyot. – Toshkent: Sharq, 2020.
4. Yoqubov O. Ma'naviy qadriyatlar va jamiyat taraqqiyoti. – Toshkent: Ma'naviyat, 2015.
5. Qayumov A. Tafakkur erkinligi va ma'naviy yuksalish. – Toshkent: Sharq, 2016.
6. Komilova Z. Milliy o'zlik va madaniyat. – Toshkent: Akademnashr, 2021.
7. Xaydarov A. Ong va jamiyat: gnoseologik izlanishlar. – Toshkent: Fan, 2017.
8. Rasulov M. Bilim falsafasi va ma'naviyat asoslari. – Toshkent: Ilm Ziyo, 2018.
9. Xolmirzayev M. Raqamli muhit va ma'naviy iqlim. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020.
10. Abduqodirov R. Ijtimoiy ong va shaxs taraqqiyoti. – Toshkent: Iqtisod-Moliya
11. Mirzayev S. Bilish va qadriyatlar uyg'unligi. – Toshkent: Barkamol, 2021.
12. Yusupov A. Raqamli tafakkur va axloqiy konstruksiya. – Toshkent: Ziyo Nashriyoti,

¹⁵ Shermuhamedov M. Ijtimoiy ong va modernizatsiya jarayonlari. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2020. – 168 b. (89-bet).